

Jókai „lélektaniséga” – bár az említett regények fontos kivételek, és segítenek végre megérteni Jókai szerzői „sokféleségének” lényegét – általában valóban nem a szereplők belső vívódásaira épül. Ám Bényei regényértelmezései, a Jókai-filológia új kérdéseire adott válaszai – ha tetszik: egy elegáns vívóra valló, a játék kölcsönös örömet igazoló visszavágásai – rendre arra a következtetésre jutnak, hogy egyrészt nagyon erős az említett regényekben a kísérletező-lélektani jelleg, az író kísérleti-lélektani hajlama, Jókait leginkább a végletes, különlegesen összetett vagy kilátástalan helyzetbe vetett hősök viselkedése érdekli. Egyes regények ugyanis a mai fogalommal élve *pszichodramák* – történetmondói-elbeszélői fókuszából megírva. Ebből viszont az is következik, hogy a lélektaniség szerepe sok Jókai-regényben az elbeszélői kommentárookban jelenik meg. Jókainál – olvashatjuk Bényei Péter kifejezetten izgalmas okfejtését *A Jókai-lélektan poétikai regiszterei* című alfejezetben [210–224.] – nem a regény eseményei, nem a hősök, hanem a regényről való beszéd tartalmazza a pszichológiai aspektusokat, akár a narrátornak az olvasókkal lépten-nyomon megosztani vágyott dilemmáiban, a narrációból való kibeszélésében, akár a konverzációs kultúra, a regény világán túli, a regényről folyó beszélgetések (mint laikus értelmezői aktusok, sajnos ritkán dokumentált) alkalmain. Jókai narrátorainak „lélekboncoló” attitűdje a regények bizonyos helyeit metaregényként, a regényírásról és -olvasásról szóló regényként olvastatja, és a monográfiának ezen a fontos pontján [221–224.] fel is merül az így létrejött olvasásmódnak a metapszichológiával való párhuzama. A posztfreudi metapszichológia [Lacantól Adolf Grünbaumig] ugyanis tisztában van a jungi–freudi terápiás gyakorlat beszédaktusként való működésével, illetve az eseményekről, emlékképekről való *beszélés* hermeneutikai programjával. Ebben a tekintetben pedig a Jókai-regény és narrátora a terapeuta és a páciens szövegeit is képes megszólaltatni. [*Debreceni Egyetem*]

HERMANN ZOLTÁN

A „palimpszeszt-kedély” filológiája

GÖNCZY MONIKA: „CSILLAGOKKÁ REPESZTETT SZÖVEG...”. SZÖVEGKÖZI KÖZELÍTÉSEK A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK MAGYAR IRODALMÁHOZ

Az intertextualitás fogalmának általános elterjedtsége, sokféle – főleg például a gette-i – kategóriák szerint való alkalmazása, mindent átható applikatív sikeressége szinte páratlan fejlemény az utóbbi félszázad irodalomtudományában. Kevés olyan szempontra lelhetünk napjaink kutatásaiban, mely ennél elfogadottabb, szinte magától értetődő, ám egyes konkrét alkalmazásai során mégis – jobb esetekben – az újdonság erejével megnyíló távlatát nyújtana a korszerű interpretációknak. A szövegköziség működésére koncentrááló módszer egyik kezdeményezőjétől, Roland Barthes-tól ezen túl egy másik eljárást, a receptivitás történeti változékonyságát akceptáló, szintén megkerülhetetlen tényezőt, az újraolvasás aktusát is fölidézi Gönczy

Monika könyvének bevezetője. Igaz, a kettő szövetsége szinte szükségszerű: ahogy többek között a hasonló irodalmi játékok egyik nagymestere, Umberto Eco kifejtette, a törzsszöveg–vendégszöveg elkülönítés maga már annyiban is befogadásfüggő, hogy mennyiben képes az olvasó idézetként felismerni valamit, avagy mennyiben hagyja észrevétlenül a forrásokat. Az intertextuális kutatás így határozottan egy befogadásesztétikai tapasztalathoz kötődik, az olvasásnak a szöveget újjáteremtő erejéhez, az aktualitásukban képződő jelentések újjászületéséhez, azaz temporalitásuk elismeréséhez. A szerző helyénvalón állapítja meg, hogy a szövegköziséget különleges figyelemmel kísérő receptivitás „más elméleti alapállásokkal könnyen kombinálható, azaz, ha nem is egyeduralgkodon, de az irodalomtudományi irányzatok, beszédmódok változása közepette is működtethető értelmezői pozíció. Így az intertextuális eljárások funkciótörténete megírásának vágya nem válhat idejétmülttá.” Ilyen értelemben beszélhetünk akár – feltételesen – „örök” intertextualitásról, ezúttal egy olyan olvasásmód állandójaként, mely – Barthes szavaival – „csillagokká repeszi” a szövegeket, hogy univerzumuk szerkezete folyvást újjáalakuljon, s hogy mint „egymással összefüggésben levő, egymásra ható jelentéstermek” működhessenek ismét tovább. Már csak azért is fontos a receptív készség hangsúlyozása, mert – hogy szintén Barthes-ra hivatkozzunk – aki mindent ugyanúgy olvas, az mindenben ugyanazt olvassa. Gönczy Monika kötete a 19. századi magyar irodalmiság egészen különböző, ám a romantikus–későromantikus korszakok roppant jellegzetes területein mutatja fel az intertextualitás létmódjának és megközelítésének sokféle arcukat, dolgozza ki a vizsgálódások kívánalmaihoz igazított módszertani változatait, árnyalja tovább elméleti tanulságait. E nagyívű értekezés, kiváló értelmező hozzáállást és elmélyült filológiai szakismeretet bizonyítva, újabb érvekkel támasztja alá a véleményt az „elméleti” és a „történeti” szempontok elválaszthatatlanságáról. Kiváló teljesítménye nem előzmény nélküli a szerző pályafutásában, mely tudományos értékeiben meggyőző, recepciótörténetileg körültekintő, saját utat kiépítő, sokoldalú szempontrendszer alkalmazó, igen színvonalasan kidolgozott tanulmányokból építkezik. Jelen munkája méltóképp csatlakozik a Csokonai Könyvtár sorozatának eddig elhíresült, széles körű elismerést kiváltó kötetéhez.

Az intertextualitásnak mint részben az „olvasás aktusának” a kitüntetett szempontja, az ilyen megközelítés határozott érvényesítésének szándéka a tárgyalt művek kiválasztásában nem egyszer mintegy öntükröző módon is megmutatkozik. A szóba hozott epikus alkotások – kis túlzással, de cselekményüket mindenképpen meghatározólag – jórészt arról szólnak, a szereplők hogyan olvasnak más szövegeket, például a „nagy kódot”, a Bibliát, vagy az európai kultúra szépirodalmi kánonát, így a *Don Quijotét*. Vagy arról, hogyan mondja újra a *Toldi* narrátora – a mottók citátumaiból kiindulva – Ilosvai Selymes Péter nyers, döcögős verselését. Az egyéb poétikai funkciók részletezése ezzel összefüggésben érvényesül – ilyen figyelem nélkül nem is lennének érzékelhetők. A befogadás aktivitásának szem előtt tartásához csatlakozik továbbá az intertextualitásnak éppen manapság kidomborodó, sokáig homályban maradt aspektusa, mégpedig jellegzetes mediális karaktere, melynek feltárása a szövegek áttevődéseinek konkrét közegeit mint a jelentésképzés mellőzhetetlen attribútumait képes akceptálni. A határátlépések szemantikai következményeinek, mediológiai logikájának a vizsgálata további lendületet ad a vendégszövegek alak-

változásaira figyelő értelmezéseknek. Kemény Zsigmond művei esetében például igen határozottan nyilvánul meg annak fontossága, mit jelent bizonyos helyzetekben a *Szentírás* mint „szöveg”, és mit jelent mint felhangzó „beszéd”, hogyan performálható a kinyilatkoztatás ígéje, mikor és miért veszíti el hangját és életét egy – folyton a Bibliára hivatkozó – özvegyasszony, szerelmes leánya sorsát hogyan befolyásolja egy széphistória a memóriában őrizve és a színpadon eljátszva; hogyan következik egyes latinul fogalmazó auktorok olvasásából a politikai gyilkosság stb. A médiumok ilyen összjátékának kiemelése tehát a performativitás fogalmát társíthatná még határozottabban az intertextuális jellegű kutatások fontosságához és aktualitásához – ahogy arra egyébként a kötet fejezetei maguk is egyre inkább hajlanak, találóan egészülve ki például a dällenbachi „mise en abyme” jelenség [azaz a kicsinyítés mint értelmezés] adekvát alkalmazásával. Mindemellett külön tanulságos kulturológiai megfigyeléseket eredményez a felvetés, hogyan hozhatók kapcsolatba a vizsgált szövegek a Kisfaludy Társaság működésével, a korabeli irodalmi „termelés” jelentős intézményével.

A teoretikusnak és a szorosan textológiai-filológiai megfontolásoknak együttes alkalmazása teszi lehetővé mindjárt a Kelecsényi József és az Erdélyi János nevéhez köthető teljesítmények, népköltési gyűjtemények újraértékelését. A mediális nézet tárja fel a korabeli lejegyzések törekvéseinek azon megfontolását, miszerint például az eltérő tintaszínek, felülírások, betoldások nyomán nem csak a textualizálás folyamatára, hanem a befogadásban felcsendülő hangzásra, annak meghallására is figyelemmel kell lenni: így juttathatja el az archiválás a maga módján az oralitás tapasztalatát ettől az „extravagáns” kéziratos rögzítéstől a nyomtatásig. Mindennek kiemelése igen értékes hozzájárulás a korabeli népköltészeti kutatások jellemzéséhez. A kifejtés tartalmaz érveléssel, hogy Kelecsényi meglepő paratextusai nem pusztán az önfeledt széljegyzetelő mánia szülöttei, hanem egy olyan szövegelfogás és kritikai hozzáállás állandói, melyek az Erdélyi-kiadások „metatextusaiává” képesek összeállni. Az így olvasható *Népdalok és mondák* pedig valóban, Jókai első regényében, a *Hétköznapiak*ban is megtalálják releváns irodalomtörténeti folytatásukat. A *Sárga rózsában* pedig egyenesen a dalok cselekménybe írásával találkozunk – ismeretes, itt a földidézett nép- és műzenei dallamok szuggesztív összefüggésbe kerülnek a cselekmény fordulataival, a konfliktusokkal, hangulatokkal, előérzetekkel stb. [Érdekes egyébként, hogy a *Sárga rózsában* a dörgedelmes természeti-pusztai hangok-zajok – így a bömbölő gulyák – jellemzésére az elbeszélő többször földidézi Wagner műveit, meglehetősen ironikus kontextusban.]

Arany János életműve kapcsán a paratextusok számba vétele már a kritikai kiadás munkálatainak a szintjét is elérték, ahogy arról Hász-Fehér Katalin kiválóan megkezdett sajtó alá rendezése [*Széljegyzetek*] tanúskodik. Ezúttal a szerzői jegyzetek mellett a címek, alcímek, mottók, elő- s utószók felől kerül megvilágításra Arany epikájának egyik alapkérdése, az eposz konstruálásának és átalakulásának néhány műfaji következménye. Rámutatván, hogy az idézések – a forrásokra emlékeztetéssel – hol az eposzi, hol a regényszerű alakítás benyomását erősítik. A gondos, körültekintő tájékozódással vázolt, frappáns táblázatokkal illusztrált összefüggéseknek és az előzetes szövegekre figyelő formálásnak a kiemelése az olvasónál föltételezett aktivitással együtt arra a hagyomány szemléletre utal, mely a későromantika egyre erősödő sajtója, s mely a későmodern, sőt (mint a tanulmány historikus összevetése megkockáztatja), valóban

a posztmodern irodalmiság az egyik forrása. Aranynak azon idézett megjegyzése, miszerint a művészetben „többé-kevésbé mindnyájan *utánzók* vagyunk”, nem neoklasszicista hátrálás tehát, hanem a sajátlag romantikusnak tételezett alkotástól, a zsenikultusz individualizmusától távolodás ismertetőjegye. Olyan program, olyan poétika kezd itt bontakozni, mely a huszadik században a nyelvnek és a tradíciónak a T. S. Eliottól Babits Mihályig megfogalmazott elvei szerint fogja meghatározni az „újklasszicistának” nevezett, voltaképpen későmodernista törekvéseket. S az áthagyományozódás folyamatának kiemelése természetesen hozza előtérbe a szóbeli műfajoknak, a népköltészet oralitásának az írásbeli kultúrában rögzíthető lehetőségeit, sajátosságait, átváltozásait. Ennek egyik legismertebb és leglátványosabb példája a *Toldi*ban az Ilosvai-előzmények említett játékba hozása mint a költői beszédnek egy adott írásra hivatkozó előadása, ahogy azt Arany egyik szintén idézett – Toldy Ferenchez írt – levelében vázolta, azaz „[a] pretextus szükségszerűségét úgy magyarázza, hogy a saját műveit a textus szerinti prédikációkhoz hasonlítja...”. Ennek csak látszólag mond ellent például a Losonczi Istvánból vett jegyzet („*Ki, mint szerző, 1848 első havaiban a nép között élt, érteni fogja a bevezetés hangulatát*”), mely a történetből annak környezetéhez, mondhatni aurájához utalja az olvasót, valamint Az elveszett alkotmánytól a *Toldi szerelméig* megfigyelhetők hasonló narrátori kiszólások, melyek mégis egy markáns szubjektív nézőpontot formáznának. A magánéleti csapásokra, a szerző leányára emlékezés fájó sorai szintén erősíthetik ezt a benyomást. E hozzáállás ugyanakkor szintén a sorsnak kiszolgáltatott egyén, a műve esztétikai autonómiáját – formateljességét – megtörni kénytelen alkotó megnyilatkozása lehet. S akár a kézzel írás műveletének fenntartásáról, annak nyomtatásbeli feltüntetéséről, azaz a kézirat létesítésére és közegére alludálásról is szó lehet ilyen esetekben. A személyesség és a nyelvhasználat e kétarcú – kétféleképp megmutakozó – karaktere, a „Gutenberg-galaxisban”, a nyomtatás közegében különös erővel feltáruló megnyilatkozása az *Ószikék*-ciklusnak is egyik fontos nyelvi-poétikai tapasztalata. A kifejtés újdonsága itt Arany epikai alkotásainál „egy belső paratextuális viszonyt” keres, joggal vizsgálva, ezek miként befolyásolják a kompozíciót, az eposzi formálást.

Kemény Zsigmond műfajteremtő kísérletei tekintetében a *Gyulai Pál* és az *Özvegy és leánya* című regények, valamint a velük párhuzamba hozható értekezések mint egymást olvasó írások kerülnek átgondolt összevetésre. A német romantikából levezethető törekvés, a kevert műfajú szövegek létrehozása irányították a recepció figyelmét a drámaiság és az epikum ötvözésének alakzataira, melyek elemző leírását most a könyv a saját módszere szerint gazdagítja újabb szempontokkal. A találon „palimpszeszt-kevélynek” aposztrofált szövegszervező intenció színvonalas részletezése kiegészíthető a *Gyulai Pál* címszereplőjének történelmi vendégzsövegekbe feledkező révületével. Pomponazzi, Suetonius és mások műveinek a saját helyzetére és sorsára vonatkoztatása, mondhatni imitálása ezúttal a realitásérzékek és ítélőképességének az elvesztését jelenti, s ráveszi őt a fatális tévedésre, a politikai gyilkosság elkövetésére. Báthory Zsigmond megbízhatatlan, zsarnoki természetének érzékeltetése a szövegek összjátékát egy látványos intermediális eljárásra figyelemmel bővíti, a fejedelem nerói vonásokat öltő arcképének leírásával. A drámaiság pedig az *Özvegy és leányában* egészen sajátos „kollíziók” kiépüléséhez vezet. A hitéletükben – mondhatni egzisztenciális mivoltukban –, valamint a cselekmény kimenetelét

befolyásoló küzdelmükben is radikálisan szembesített szereplők [egzisztencialitásban radikálisan ütköző pólusok] igen sajátos dialogikus viszonyba kerülnek – vagy éppen hogy nem kerülnek – egymással. A drámai feszültséget megalapozó két alak, a jezsuita Mikes Móric és a kálvinista harcosként fellépő Tarnócziné egyetlen szót sem váltanak egymással. Vagyis az egzisztenciális kollízió mellőzi a konkrét nyelvi ütközést, a dialógust, a drámai jelenetekben is kifejezhető szembenállást. Míg az akaratok ellenére egymás ellenségeivé váló, egymást szerető, ám elpusztító szerelmesek, Mikes János és Tarnóczy Sára kommunikációs [értelmezési] kudarcot eredményező párbeszédei természetesen kiemelt fontosságot nyernek – a drámai kollíziót itt a félreértett vagy manipulált nyelvi aktusok alakítják ki. A vallási-kulturális diszkurzusok uralma ugyancsak a megnyilatkozások kizárólag szubjektív eredetét kérdőjelezi meg, s az előzetesen adott nyelvezetek hatalmát domborítja ki. Akkor is, ha ezek a szereplői olvasatok éppen hogy látványosan meghamisítják a hipotextusok folytonos-történeti jelentését, Salamon királynak vagy „Heródiás lányainak” az allegorikusan aktualizáló vizionálásával. A tragikai hatáshoz valóban jelentősen járul hozzá a népballadák világának-atmoszférájának felidézése is – például a zárójelenetben, Tarnócziné elementáris indulata, csapongón zsoldározó önkívülete során. Az elbeszélte szereplői elhallgatások poétikája [társulva az intenzív testbeszéd vallomásaival] ugyancsak a két műfaj relációjában érvényesül leginkább. Kulcsfontosságú tehát, hogyan értelmezik maguk a szereplők a biblikus hagyományt, s nagyon helyénvalón érvényesíti az értekezés ezzel kapcsolatban a „sensus litteralis” és a „sensus allegoricus” hermeneutikailag kiemelhető kettősségét. Vagyis azt a hiteletileg-teológiai is kifejezhető konfrontációt, mely a biblikus szöveg közvetlen-ahistorikus aktualitását, illetve ezzel szemben jelentésének áthagyományozódó-közvetített mivoltát fogadja el saját nyelve és léte meghatározó alapjául. E kettősség feszültségében pedig „a befogadó nem csupán Tarnócziné lelkének mozgatórugóit érti meg, hanem a regénynek egy újabb olvasatát nyeri el, mivel a mű egyfajta hypertextusként működik Keresztelő Szent János története felől olvasva.”

A *Don Quijote*-allúziókkal kapcsolatban aligha vitás, hogy kevésbé maga a regényszöveg, mint inkább a búsképű lovagnak vagy csatlósának a „köztudalomban” élő alakja képezi a rájátszások forrását. A legismertebb interpretációk-újraköltések szerint a regény – műfajparodisztikus vonásaival együtt – a polgári eldologiasodás, az értékbeli kiüresedés kritikája lehet. S valóban ehhez hasonlítható a *Toldi estéje* világképe, a halálára készülő bajnok vívódásainak, ellentmondásos tetteinek a sora, miként ezt bizonyítja a remek összevetés is a *Nagyidai cigányokkal*, a puskapor-motívumra kitérve. „Toldi a puskapor előtti lovageszmény vitézeként hal meg. Csóri vajda vesztét ezzel szemben épp a puskapor hiánya okozza, amikor nem rendeltetészerűen, azaz nem fegyverhez használják, hanem ünnepléshez durrogatják el. A vajda számára a Toldi-féle személyes vitézség csak az álmában adatik meg, amikor Diridongóval az eposzok párviadalát mímelik.” Ezért nem jellemző a totális értékrelativizmus e művekre, így az – egyébként bizonyos posztmodernnek látszó érvelésekből is kihallható – tézis, miszerint „Cervantes opusa annyiban is architextusa az Arany-epika itt elemzett szövegeinek, amennyiben tárgyazza a becsület fogalmának korszerűtlenségét”, legfeljebb a „korszerűség” posztmodern kritikájaként érvényesíthető. Cervantes kapcsán a dolgozat olyan területre lép, melynek beláthatatlan nemzetközi szakirodalmára

ezúttal csak korlátozottan lehet és kell támaszkodni. Ezt tudomásul véve állapítható meg, a téma fölvezetése és áttekintése filológiailag itt is elismerést kelt, sőt a 2. és a 3. alfejezet – egyébként roppant gazdag anyagot hozó – részletezései, fordítás- és fogadtatástörténeti kitérői bármennyire is hasznosak-tanulságosak, a tanulmány célkitűzéséhez kevésbé szorosan kötődnek.

Ugyancsak találóan veszi figyelembe a kommentárokat és az egyéb mellérendelt szövegrészeket az e téren a szakirodalomban már többször kiemelt, de interpretációjában most mégis újabb felismerésekkel gazdagodó Mikszáth-alkotás, a *Galamb a kalitkában* tárgyalása. Az értekezés teljes joggal kezeli a boccacciói novella „színe” és „visszája” szerint komponálnak a két változatot, észlelvén például, hogy a zárójeles közbevetések az egyikben a szóbeli és az írásbeli hagyományok alapján újraköltött fikcionálás benyomását keltik, míg a másikban éppen ezek mellőzésével közölt „valós” történet elfogadtatása a cél. Egyetérthetünk azzal is, hogy a második résznek az elsöre visszautaló iróniája relativizálja annak magabiztos narratív előfeltevéseit.

A könyv igen tartalmas és érdekes, önnön implikációit az informatikai forradalom olvasáskultúrájára kiterjesztő excursusa az *Özveggy és leánya* egy lehetséges elektronikus kiadásának tervét vázolja ötletes szakértelemmel, új kiadási dimenzióba helyezve a szövegeknek immár a digitális lejegyzés médiumában megvalósítható összjátékait. Kétségtelen, a „hálózati szövegkiadás legnehezebb, de legizgalmasabb része a vendégszövegek kezelése”. Ekkor már nem a hypotextusok kategorizálása-funkcionálása a fő feladat, hanem az idéző szöveghálózat megteremtése, mely egyrészt a szerkesztés következménye, hiszen nem nélkülözheti az „irányított ugrás” alkalmazását, másrészt az olvasás ösztönzőjeként léphet fel, minél többféle választási lehetőséget a „felhasználó” rendelkezésére bocsátva. Bár a hálózat nyújtotta technikai-receptív kínálatok szükségképp ideiglenesek vagy tűnékenyek, mivel a hipertextusok határaitól a világhálóra kilépés – a javasolható helyek elérése – hosszú távon elég bizonytalan. Kézenfekvő megoldásnak tűnik, hogy az idézett műből csak az adott szöveghely szempontjából érdekes részletet kell számításba venni és hozzáférhetővé tenni – persze a teljes műhöz, ha nem ismeri, valóban a világháló tágas terein férhet hozzá az érdeklődő, ettől függetlenül. Az esetleges kifogásra, miszerint mindezen eljárások szinte új alkotást hoznak létre, s jórészt a szerkesztői tevékenységből következnek, az válaszolható, ma már közkeletű az álláspont, hogy minden kritikai kiadás úgyszintén, valamilyen módon eleve interpretáció, azaz a jól ismert értelemben legalább annyira létrehozza, semmint közvetíti az abszolútumában nem is elképzelhető szöveget.

Gönczy Monika értekezése egy megkerülhetetlen, alapvető fontosságú irodalmi-kulturális jelenséget és annak poétikai kötődéseit a 19. század klasszikusai kapcsán tárgyalja igen komoly értékeket felmutatva, szempontjait a filológiai alap kutatás metodikájára is kiterjesztve. A szövegköziség poétikájának mediális karakterére és dialogikus üzeneteire figyelemmel nyújt korszerű, összetett, színvonalasan kidolgozott értelmezéseket, hoz inspiratív eredményeket. Elmondható, a *Bevezetés* magas célkitűzése teljesül, s a könyvet Imre László műfaj-történeti kutatásainak méltó folytatásaként tarthatja számon a szakmai közvélemény. (*Debreceni Egyetem*)

EISEMANN GYÖRGY